

Качур М.М.

**ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОГО КРАЄЗНАВСТВА
(теоретичний аспект)**

Державотворчі процеси, що відбуваються в Україні протягом останнього десятиліття зумовлюють необхідність вирішення проблеми виховання національно свідомих громадян, справжніх патріотів, відданих Вітчизні, готових до плідної праці в ім'я рідного народу. Система освіти загалом і педагогічні колективи загальноосвітніх шкіл, зокрема, повинні ефективно вирішувати складні завдання патріотичного виховання дітей і молоді, які знайшли своє відображення в офіційних документах: Законі про освіту, Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття)”, Національній Доктрині розвитку освіти України в ХХІ ст., Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах тощо.

У Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття)” зазначено, що головною метою національного виховання є “набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури” (1, с.15). Отже, стрижнем системи виховання стає національна ідея, яка відіграє роль консолідуючого чинника в розвитку молодого покоління, формування у нього активної життєвої позиції, відповідальності за народ, країну.

Патріотичне виховання належить до пріоритетних напрямів національної системи виховання і передбачає формування патріотичних почуттів, любові до свого народу, глибокого розуміння громадського обов'язку, готовності у будь-який час стати на захист Батьківщини. Національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатовіковій виховній мудрості. Національне виховання є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного (громадянського) виховання. Воно має забезпечувати етнізацію дітей як необхідний і невід'ємний складник їхньої соціалізації. Національне виховання духовно відтворює в дітях ментальність народу, увінчує в підростаючих поколіннях як специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, так і загальнолюдське, спільне для всіх націй світу (С.Карпенчук).

Патріотичне виховання, у процесі якого відбувається залучення школярів до джерел народної культури, ознайомлення з українськими обрядами, звичаями, а також до загальнолюдських цінностей, сприяє формуванню основ світогляду та світовідношення, ціннісних орієнтацій,

соціально-культурного досвіду, ідеалів і переконань. Воно передбачає щонайперше формуванням у дітей і молоді національної самосвідомості.

До комплексу засобів патріотичного виховання учнів у сучасній школі належать рідна мова, вітчизняна історія, література, природа рідного краю, культурно-духовна, зокрема й мистецька спадщина (І.Бичко, О.Вишневський, П.Ігнатенко, І.Касьянов, О.Киричук, В.Кузь, Ю.Римаренко, Ю. Руденко, Г.Філіпчук, К.Чорна та ін.).

З метою чіткого визначення ключевих понять дослідження звернемося до різних наукових джерел, які тією чи іншою мірою торкаються обраної теми та відповідної термінології.

П а т р і о т (від грецької – співвітчизник) – людина, яка любить свою батьківщину, йде на подвиг за неї, віддана своєму народові, його найкращим традиціям і цінностям.

П а т р і о т и з м, на думку автора “Українського педагогічного словника” С.Гончаренка, – одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. Патріотизм – соціально-історичне явище. Виховання патріотизму – важлива складова виховної діяльності школи. У процесі вивчення різних навчальних предметів в учнів формуються патріотичні погляди і переконання (3, с. 249).

Під час навчання в школі учні поступово накопичують знання та уявлення про так звану малу батьківщину, на основі яких формується патріотичне ставлення до рідного краю. Водночас школярі повинні бачити рідну землю очима патріота не абстрактно-ідеалістично, тобто не тільки з позитивного боку – з боку процвітання, краси і могутності, а й зі сторони бід, проблем, вад, із якими доводиться зустрічатися повсякчас. Важливим завданням патріотичного виховання є подолання в учнів недовіри й підозрілості у ставленні до інших народів і націй, формування культури міжнаціональних відносин, громадянськості, толерантності.

Патріотизм розглядається в багатьох педагогічних дослідженнях як **духовна якість** особистості, складова частина національного світогляду, тобто як національно-етнічна категорія. Мета національно-патріотичного виховання учнів – формування національної самосвідомості, усвідомлення власної гідності, традиційних цінностей культури.

Незважаючи на велику кількість існуючих досліджень, поняття “духовність” залишається недостатньо визначеним. Під духовністю розуміють певний стан морально-етичного регулювання стосунків індивіда з навколишнім середовищем на засадах суб'єкт-об'єктних відношень, між його внутрішнім світом і повсякденними реаліями життя (Я.Кічук). Духовність визначається як активне ставлення людини до дійсності, єдність свободи та вимогливості до себе (Б.Бітінас). Духовний потенціал особистості надає особливий вимір життєдіяльності людини, актуалізує її сутнісні сили. Як свідчать сучасні наукові дослідження (Т.Анікіна, О.Олексюк, Ж. Юзвак та

ін.), структура духовності включає емоційно-мотиваційний (почуттєвий), когнітивний (пізнавальний) і вольовий (діяльнісний) компоненти. Духовне начало здатне підпорядковувати соціокультурним принципам та ідеалам біологічне в людині, воно є основою самореалізації. Психологічні механізми динаміки саморозвитку пов'язані з антиципацією, рефлексією, емпатією, ідентифікацією та ін.

Зміст патріотичного виховання, визначений в Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти України (2, с.183), акцентує військово-патріотичний аспект. Водночас узагальнення накопиченого наукового фонду з проблеми вахования патріотизму дає підстави визначити цей феномен, спираючись на культурологічний підхід. Його дотримується, зокрема Т.Анікіна, визначення якої співзвучні проблемі, що досліджується: патріотизм – це здатність і потреба особистості у відтворенні соціально-культурного досвіду даної спільноти (народності, національності) у системі розвитку загальнолюдської культури, на рівні особистісного утворення – це складна інтегративна моральна якість особи, яка містить емоційно-чуттєвий, інтелектуальний і діяльнісний компоненти. Через механізм власної діяльності людина оволодіває соціально-культурним досвідом. Виховання патріотизму є цілеспрямовано діючий педагогічний процес організації та стимулювання активної діяльності особи по оволодінню соціально-культурним досвідом людей в системі розвитку загальнолюдської культури й цінностей (4, с.7-8).

Патріотизм розглядається багатьма вченими як складова національної свідомості (М.Боришевський, Б.Кобзар, В.Кузь, Д.Тхоржевський, Р.Осипець, К.Чорна, П.Щербань та ін.).

Основою формування етнонаціональних цінностей, на думку В.Скутіної, є морально-світоглядні цінності українського етносу: *гармонія* внутрішнього світу, міжособистісних стосунків, відносин з природою; *добро* як добротворчість, милосердя, гуманізм та ін.; *свобода* – волелюбність, нетерпимість до рабства тощо; *справедливість* – правдивість, прагнення до істини, *сім'я* як першооснова формування особистості; *народ* – віра в його духовні сили, *Україна* – патріотичні почуття, прагнення до зміцнення державності, економіки, культури, готовність віддати всі зусилля для блага Вітчизни (5, с.96). З педагогічного погляду важливим, на нашу думку, є виділення автором патріотичних почуттів у їх залежності з культурною складовою, а не лише суспільно-політичною чи економічною.

Підкреслюючи, що термін “патріотизм” – правічний, але його наповнення відмінне в різні історичні періоди розгляду, К.Чорна розрізняє *інстинктивний патріотизм* – початковий підсвідомий рівень любові до Батьківщини, який може за певних обставин перерости у громадську апатію чи агресивний націоналізм, і *духовно осмислений*, який би поєднував пристрасну любов до Батьківщини з тверезим почуттям міри та поваги до інших народів (6, с.74-75). Вона підкреслює, що важливо не протиставляти інстинктивний патріотизм усвідомленому, духовному, а прагнути до їх

синтезу: щоб інстинкт став духовнішим, усвідомленішим, а свідомість отримала творчу силу інстинктивності.

У своїх працях О.Сухомлинська, І.Тараненко, К.Чорна, Г.Філіпчук та ін. розглядають проблеми національно-патріотичного виховання і громадянського, полікультурного, безальтернативного протиставлення цих двох напрямів виховного процесу. Пріоритетними в розвитку національної самосвідомості К.Чорна вважає любов до Батьківщини, до історичного і самобутнього образу свого народу; віру в його духовну силу і покликання; усвідомлення того, щоб народ посів почесне місце в цивілізованому світі; вміння осмислювати історію, культуру, мистецтво, цінності, мораль, звичаї, обряди, символіку свого народу, нації, рідного краю; оволодіння рідною мовою; систему вчинків, які випливають із любові, віри, волі й осмислення; готовність свідомо служити інтересам своєї Вітчизни (7, с.128).

Ставлення особистості до свого народу як соціальної спільності відображено у патріотичних почуттях. Важливість патріотичних почуттів, на думку В.Поплужного, пояснюється їхньою поліфункціональністю. Найбільш специфічними із виконуваних ними функцій він вважає *ідентифікаційну, цілеутворюючу та мотиваційну* (8, с.144). Ідентифікаційна полягає у переживанні особистістю власної причетності до народу як свого роду. Значущість цієї функції підвищується з огляду на те, що Україна є багатонаціональною державою, і діти, що належать до різних національних спільнот (так званих меншин) мають ідентифікувати себе і з етносом (росіяни, угорці, поляки, євреї, татари тощо), і з Українською державою, тобто сприяти згуртуванню різнонаціональних громадян України. Цілеутворююча функція передбачає перетворення цілей життєдіяльності народу, національної спільноти у життєві базові цілі особистості. Мотиваційна функція, пов'язана передусім із вищими формами емоційності, спрямовує громадську активність на державотворчі процеси. Ця функція пов'язана з необхідністю використовувати з-поміж форм педагогічної діяльності яскраві та захоплюючі, тобто такі, які максимально впливають на емоційно-почуттєву сферу школярів.

У початковій школі завдання виховання емоційно-почуттєвої сфери учнів вирішується за рахунок збагачення змісту навчання, підвищення ролі предметно-розвивального середовища, широкого застосування ігрових форм організації занять, які дозволяють подолати розбіжності між почуттями, думкою і дією.

Позитивну роль ігрової діяльності, зокрема й художньо-естетичної, в розвитку дитини молодшого шкільного віку відзначали відомі вітчизняні (К.Ушинський, Г.Ващенко, С.Русова, В.Сухомлинський, С.Шацький та ін.) та зарубіжні педагоги-гуманісти (Я.Коменський, М.Монтессорі, Р.Штайнер, А.Хаузен та ін.).

До організаційно-методичного забезпечення виховного процесу на національних засадах С.Русова включала методи стимулювання таких видів художньої діяльності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як гра-драматизація, театралізація, спів, малювання, художнє слово (опанування

рідною мовою), екскурсії в природу. Вона застерігала у своїх працях щодо негативного впливу єдиних програм для всіх закладів, розроблених “у центрі”, тобто таких, які не враховують етнорегіональні особливості. Наприклад, висловлюючи поради вихователям дитячих садочків щодо використання досвіду М.Монтессорі, з яким вона знайомилася, перебуваючи в Римі, С.Русова радила урізноманітнювати розроблений італійським педагогом цікавий дидактичний матеріал, збагачувати його національним, зокрема й краєзнавчим компонентом. Загалом одним з принципів положень концепції національного виховання С.Русової було поєднання українських педагогічних традицій – безперечно пріоритетних – з прогресивними ідеями зарубіжної педагогіки, які вона ґрунтовно вивчала і поширювала серед українських освітян.

Надзвичайно великого значення вихованню у школі справжніх патріотів надавав педагог-гуманіст В.Сухомлинський. Вивчення його спадщини свідчить, що цю якість він розглядав як “найбільш глибоке і благородне почуття людини”, яка важливу складову морального та громадянського становлення особистості. У роботі Павлиської школи він приділяв значну увагу вихованню любові до так званої малої батьківщини, до свого народу-трудівника, до рідної мови і пісні, традицій і звичаїв, рідної природи і свого роду. Такі поняття як “вітчизна”, “народ”, “героїзм” педагог відносив до абетки загальнолюдських цінностей, дбав, щоб патріотичні поняття не перетворювалися на декларативні гасла, а “відкривалися” в ході самостійних роздумів, міркувань, аналізу. Пробуджуючи глибоко емоційне особистісне ставлення до Батьківщини, В.Сухомлинський вважав, що патріотична ідея має сприйматися “розумом і серцем”. Не випадково свою фундаментальну роботу з патріотичного виховання він назвав “Щоб у серці жила батьківщина”. Як зазначають сучасні дослідники, він був справжнім майстром моделювання “емоціогенних ситуацій”, використовуючи етико-естетичні можливості рідної природи (“Школи під блакитним небом”), красу рідного слова, зворушливі мелодії пісні, звертав увагу на красу праці та людських взаємин (9, с.40-41). Виховання красою – так сформулював він одне з концептуальних положень виховної системи, відстоював ідею активного, а не лише споглядального патріотизму.

Німецький педагог Р.Штайнер обґрунтував антропософський підхід до виховання дітей. У заснованих за його педагогічною системою вальдорфських школах виховний процес спрямовувався на забезпечення гнучких зв'язків життєдіяльності учнів із середовищем, великого значення надавалося регулярному проведенню календарних свят.

У працях сучасних педагогів і психологів (І.Бех, В.Киричок, О.Киричук, О.Кононко та ін.) підкреслюється наявність особливої чутливості школярів, особливо молодшого шкільного віку до впливів соціокультурного довкілля, їх яскрава і глибока емоційна реакція на безпосередні враження. Чимало досліджень порушують проблему етико-естетичного впливу мистецтва на формування емоційної сфери та творчих здібностей молодшого школяра (Ю.Мандрик, О.Мелік-Пашаєв, В.Рагозіна, В.Ражніков, Н.Терент'єва,

В.Тушева та ін.). Це зумовлює необхідність оптимального використання саме художніх чинників патріотичного виховання учнів початкової школи, як таких, що ефективно впливають і на розум, і на почуття дитини, розвивають сенсорику, образне мислення.

Отже, можна узагальнити і визначити патріотичне виховання пріоритетним компонентом сучасного національного виховання в загальноосвітній школі і суттєву роль культурно-мистецьких цінностей у формуванні патріотизму, моральної та естетичної культури учнів початкової школи.

У сучасній системі освіти як на уроках, так і в позаурочній роботі з учнями (на заняттях гуртків, секцій, творчих об'єднань і колективів), починаючи з молодшого шкільного віку, використовуються краєзнавчі матеріали з культури і мистецтва. Це, насамперед, літературні і музичні, зокрема пісенні твори, картини місцевих художників, у яких часто відображено чудову природу того чи іншого краю, пам'ятники історії та культури, людей, які зробили значний внесок у розбудову рідної землі, прославили її у своїй творчості та ін.

Загальні питання шкільного краєзнавства, його теоретичних засад досліджували П.Іванов, І.Прус, історичного напрямку – Д.Кацюба, Г.Матюшин, М.Лисенко, М.Борисов, географічного – І.Матрусов, К.Строєв, М.Костриця, В.Корнеєв, В.Бенедюк, літературного – М.Мілонов, М.Янко. Найменш розробленим з методичного боку є художньо-естетичний напрям шкільного краєзнавства (Т.Анікіна, Л.Масол, Т.Самойленко, В.Смирнов).

У науковій літературі немає однозначного трактування поняття шкільного краєзнавства. Воно розглядається і як принцип навчання шкільним предметам (В.Бенедюк, В.Корнеєв), і як дисципліна, і як загальний методичний підхід до виховання (М.Скаткін, Я.Лернер), і як форма позакласної виховної роботи. Останнім часом краєзнавчий (або регіональний) компонент змісту набуває особливого статусу з огляду на затвердження державних стандартів початкової загальної освіти України. Концепція стандарту передбачає узгодження двох складових базового плану – інваріантної та варіативної. У межах останньої школи матимуть змогу впроваджувати предмети етнорегіонального змісту. Такий підхід дає підстави для створення інноваційного науково-дослідницького контексту для застосування художнього краєзнавства як складової змісту освіти.

Теоретичні основи шкільного краєзнавства, особливо його використання у навчальній діяльності, недостатньо розроблені в педагогічній науці. У зв'язку з уведенням державних освітніх стандартів для початкової школи і переходом з 2001/2002 навчального року на новий навчальний план (12-річна школа), тільки починається становлення регіонального компоненту змісту навчання.

Шкільне художнє (мистецьке) краєзнавство можна визначити як організовану і керовану педагогом діяльність учнів, спрямовану на систематичне вивчення, збереження і відтворення художньої спадщини різних регіонів України. Як зазначає С.Карпенчук, беручи участь у

багатогранній краєзнавчій роботі, діти з раннього віку прилучаються до героїки минулих епох, трудових подвигів, справ і мистецьких традицій дідів і прадідів, їхнього подвижництва в ім'я вільного життя (10, с.17-18).

Використання цінностей мистецтва рідного краю у вихованні патріотизму молодших школярів необхідно обґрунтувати як на рівні змісту, так і особистісно орієнтованих технологій, відповідних віковим особливостям дітей цього віку та природі художніх творів. Перспективним напрямом щодо цього вважаємо створення цілісної організаційно-педагогічної системи художньо-краєзнавчої роботи, що охоплюватиме урочні та позаурочні форми діяльності учнів і ґрунтуватиметься на поетапному їх залученні до цінностей культури і мистецтва рідного краю.

В обґрунтуванні та розробці системи і методики використання здобутків культури і мистецтва рідного краю у навчально-виховному процесі в початкових класах ми виходили з припущення, що ефективність патріотичного виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства залежить від того, наскільки учням за допомогою вчителя вдається віднайти в конкретних творах мистецтва на краєзнавчу тематику особистісний смисл розуміння художніх образів, сприйняти і засвоїти його не тільки на перцептивно-когнітивному, а й емоційному та дієво-практичному рівнях. Концептуальною ідеєю дослідження виступає положення, що виховний вплив художніх творів про рідний край, його природу, історію і культуру, людей значно посилюється за умов використання комплексу (синтезу) мистецтв, а також поєднання активного естетичного сприймання, аналізу-інтерпретації та власного художньо-творчого та елементарного пошукового досвіду.

Розроблена система складається з таких компонентів:

А/ єдність завдань базової (інваріантної) та етнорегіональної (варіативної) складових змісту шкільної мистецької освіти;

Б/ використання комплексу (синтезу) мистецтв, різноманітних міжпредметних зв'язків в межах і за межами освітньої галузі;

В/ поєднання активного сприймання, аналізу-інтерпретації творів мистецтва з власним художньо-творчим та пошуковим досвідом молодших школярів на уроках та у позаурочній діяльності.

Основою змісту патріотичного виховання учнів 1-4-х класів є єдиний тематичний цикл уроків мистецтва і позаурочних занять художньо-краєзнавчого спрямування, що передбачає застосування комплексу різних видів мистецтв на матеріалі художніх цінностей рідного краю, добір літературного, музичного і художнього ілюстративного матеріалу. Основою авторської системи патріотичного виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства слугувала дидактична модель програми "Мистецтво" (1-4 кл.), що передбачає інтеграцію навчального матеріалу з різних видів мистецтв. Вона була модифікована з урахуванням завдань дослідження і можливостей експериментальних шкіл Закарпатської області.

Базовий (інваріантний) компонент доповнювався етнорегіональним (варіативним) компонентом, що складався з додаткових щотижневих уроків

(1 год.) для всіх учнів та диференційованих групових занять у межах системи позаурочної роботи, органічно поєднаних в єдиний тематичний цикл на основі тематизму програми “Мистецтво” (11). Позаурочні виховні заходи (пізнавально-краєзнавчі заняття, ігри та екскурсії, уроки-концерти та виставкові заходи, театралізовані та хореографічні композиції тощо) підпорядковуються логіці об’єднання краєзнавчого матеріалу в цілісні тематичні блоки навчальної програми: “Природа”, “Людина”, “Культура”. Тематика занять у позаурочній роботі добиралася також з урахуванням наявних виховних програм, зокрема для краєзнавчих гуртків естетичного профілю (Л.Масол і Т.Самойленко), де естетичний компонент об’єднує елементи історичного, географічного, літературного, художнього і музичного краєзнавства (акцентувалися передусім два останніх).

Експериментальне дослідження з патріотичного виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства проводилося на матеріалі професійної і народної творчості Закарпаття, зокрема пісенної і танцювальної фольклорної спадщини. Було розроблено календарне планування позаурочних занять. Експеримент проводився в школах різного типу – загальноосвітній школі №13 м.Мукачево та Мукачівській гімназії з художнім ухилом. Відповідно розроблено серію художньо-творчих завдань різного рівня складності, що передбачало застосування диференційованого підходу. У перебігу експерименту загальна тематика збагачувалася такими додатковими тематичними циклами: “Пізнай свій обряд (Великдень)”, “А хто, хто Миколая любить”, “Рушник у житті людини”, “Благослови мати, весну закликати”, “Писанка мальована” та ін. Наводимо деякі приклади диференційованих завдань. При вивченні теми “Народне житло і народний одяг” для учнів школи пропонувалося нескладне завдання – вишити серветку, а для вихованців гімназії – складніше – декоративний настінний килимок. Аналогічно після екскурсії до Мукачівського замку учні школи виконували малюнки, в довільній формі, відбиваючи свої враження, а гімназістам, окрім цієї творчої роботи, пропонувалися додаткові завдання для закріплення спеціальних архітектурних понять і термінів.

Отже, система патріотичного виховання молодших школярів як складова національного виховання має використовувати краєзнавчі засоби у різноманітних формах навчальної та позаурочної діяльності учнів. Ефективність патріотичного виховання молодших школярів зростає за умов інтеграції базового (інваріантного) та регіонального (варіативного) компонентів змісту загальної мистецької освіти в початковій школі, використання синтезу мистецтв у процесі діалогової взаємодії як провідної особистісно зорієнтованої технології виховання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ ст.). – К., 1994.
2. Виховна робота в закладах освіти України: Вип.ІІ. – К., 1998.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К., 1997.

4. Анікіна Т. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства. Автореферт дис. ... – К., 1993.
5. Скутіна В. Ціннісні аспекти формування національної свідомості старшокласників// Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С.95-102.
6. Чорна К. Суть патріотизму і його виховання в сучасних умовах // Виховання в сучасному освітньому просторі. – Київ-Умань, 1997. – С.74-78.
7. Чорна К. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С.125-131.
8. Поплужний В. Патріотичні почуття і їх формування у школярів// Вісник АПН України. – 1993. – № 1. – С.143 – 150.
9. В.Сухомлинський і сучасність. Вип. 3. Ч.1. – Київ–Черкаси –Умань, 1996.
10. Карпенчук С. Теорія і методика виховання. – К., 1997.
11. Масол Л., Белкіна Е., Бзовська Л. та ін. Програма “Мистецтво” // Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-2 кл. – К.:Початкова школа, 2001. – С.201-223.
12. Зязюн І, Миропольська Н., Хлебнікова Л. та ін. Виховання естетичної культури школярів: Навч. посібник. – К., 1998.
13. Масол Л., Самойленко Т. Краєзнавчі гуртки естетичного профілю // Програми для гуртків, секцій, творчих об’єднань позашкільних закладів суспільно-громадського та художньо-естетичного напрямку. – К.: ІЗМН, 1996. – С. 137- 158.